

Friedrich Max Müller

Czego mogą nauczyć nas Indie? i inne pisma

Przekład

Bartosz Arkuszewski, Przemysław Chmielecki,
Adolf Dygasiński, Dawid Kolasa, Tomasz Kupś,
Rafał Michalski, Michał Prończuk

Wstęp i opracowanie naukowe

Tomasz Kupś

Konsultacja filologiczna (teksty łacińskie i greckie)

Barbara Bibik

Konsultacja filologiczna (transkrypcja sanskrycka)

Sylwia Gil

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2015

Seria:
„RELIGIA – DAWNIEJ I WSPÓŁCZEŚNIE”

Redakcja naukowa serii
Tomasz Kupś
Danuta Musiał
Przemysław Nehring

Redaktor
Magdalena Szczepańska

Indeksy
Roman Specht

Projekt okładki
Krzysztof Skrzypczyk

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2015

ISBN 978-83-231-3419-0

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05

e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Mickiewicza 2/4, 87-100 Toruń

tel./fax (56) 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie pierwsze

Druk: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Spis treści

Friedrich Max Müller i początek mitologii porównawczej (Tomasz Kupś)	7
--	---

WPROWADZENIE DO NAUKI O RELIGII

Wykład pierwszy (przeł. M. Prończuk)	47
Wykład drugi (przeł. P. Chmielecki)	93
Wykład trzeci (przeł. D. Kolasa)	125
Wykład czwarty (przeł. T. Kupś)	169
Filozofia mitologii (przeł. A. Dygasiński)	239

INNE PISMA (FRAGMENTY)

Fetysyzm (przeł. A. Dygasiński)	271
Krótkie podsumowanie osiągnięć religii fizycznej (przeł. B. Arkuszewski)	321
Definicja religii (przeł. T. Kupś)	347
Czego mogą nauczyć nas Indie? (przeł. R. Michalski)	399
Indeks nazwisk autorów i postaci historycznych	427
Indeks nazw bogów, postaci mitologicznych i bohaterów utworów literackich	437

Tomasz Kupś
*Friedrich Max Müller i początek
mitologii porównawczej*

„Max Müller niewątpliwie pierwszy zaczął budować fundamenty historii religii. Był on mistrzem w niejednej dziedzinie wiedzy, a przy tym odznaczał się niemałym talentem pisarskim. Jego *Wstęp* toruje drogę, którą należy iść; jego *Gifford Lectures* układają w system rezultaty jego pracy. Pierwszy zrozumiał on znaczenie naszej gałęzi wiedzy i umiał połączyć najlepszych orientalistów europejskich w przedsięwzięciu, które udostępniło uczonym za pomocą przekładów *Sacred Books of the East*. Za wzorem M. Müllera poszła zwłaszcza Holandia. Tę pierwszą ogłosił podręcznik historii religii. W Holandii również przedmiot ten był szeroko traktowany w programach uniwersyteckich. Katedry historii religii założono później w Paryżu, w Brukseli, w Rzymie. Ale z jednej strony spotykamy opozycję erudytów i filologów, którzy się lękają, że nauka tak uogólniająca prowadzić może do dyletantyzmu, a z drugiej Kościoła, który znów podejrzewa, że jej wynikiem stanie się indyferentyzm i sceptycyzm”¹. Słowa te wypowiedziane zostały w roku 1887 przez Pierre’a D. Chantepie de la Saussaye’a, według którego w pełni samodzielna i oryginalna praca Friedricha Maxa Müllera zapewniła mu niekwestionowaną pozycję twórcy mito-

¹ P. D. Chantepie de la Saussaye, *Historia religij podług drugiej edycji francuskiej*, oprac. A. L., Warszawa 1918, s. 2.

logii porównawczej, a jednocześnie tytuł jednego z „ojców założycieli” religioznawstwa jako nowej dyscypliny naukowej opartej na filologicznych badaniach komparatystycznych. Pochwała wszechstronnych dokonań Müllera (wspomniany *Wstęp* to z pewnością *Introduction to the Science of Religion* z 1873 r.; *Gifford Lectures* to cztery cykle tematyczne, łącznie 62 wykłady z lat 1888–1892; natomiast *Sacred Books of the East* to pomnikowe, ponad pięćdziesięciotomowe dzieło życia) połączona została jednak ze wzmianką na temat kontrowersji wywołanych przez nową naukę. Entuzjastyczna, ale krótka notka nie daje pojęcia o specyficznym charakterze pracy Müllera ani tym bardziej o jego naukowym temperamencie, wyraźnie odmiennym od osobowości wspomnianego Corneliusa Petera Tiele². Celem niniejszej antologii jest przede wszystkim przybliżenie źródłowych tekstów do dziejów religioznawstwa, które dostępne były w Polsce jedynie częściowo, z przekładów opublikowanych jeszcze w końcu XIX stulecia³.

*

Friedrich Max Müller urodził się 6 grudnia 1823 r. w Dessau na wschodzie Niemiec, w stolicy niewielkiego, niezależnego państewka, księstwa Anhalt-Dessau⁴. Ojciec Maxa, Wilhelm Müller, był filolo-

² Por. na ten temat T. Kupś, *Wstęp*, [w:] K. P. Tiele, *Zarys religioznawstwa i inne pisma*, Toruń 2013. Najważniejsza różnica wynika z różnic w temperamentach obu badaczy. Tiele był typowym uczonym uniwersyteckim, Müller natomiast stanowi przykład indywidualnego badacza.

³ Na temat polskich przekładów pism F. M. Müllera por. *Nota edytorska* (s. 40–44 nin. wyd.). Jedyne większe polskie opracowanie stanowiska Müllera w badaniach religioznawczych zostało opublikowane przez Tadeusza Margula: *Przyrodnicza mitologia porównawcza Friedricha Maksa Müllera*, [w:] T. Margul, *Sto lat nauki o religiach świata*, Warszawa 1964, s. 23–57. Tekst w przeważającej części oparty został na treści *Essay on Comparative Mythology*. Od tego czasu jedyna istotna wzmianka na temat Müllera znalazła się w opracowaniu: S. Sztajer, *Język a konstituowanie świata religijnego*, Poznań 2009, s. 34–38, oraz krótka notka w: *Religia. Encyklopedia PWN*, Warszawa 2003, t. 7.

⁴ Bibliografia źródeł biograficznych (autobiografia, wspomnienia oraz listy) znajduje się m.in. w: Nirad C. Chaudhuri, *Friedrich Max Müller. Ein außergewöhnli-*

giem klasycznym z zawodu oraz poetą z zamiłowania. Do części napisanych przez niego wierszy skomponowano muzykę, dzięki czemu wiele z nich do dziś pozostało znanymi utworami⁵. W roku 1819 Wilhelm Müller został nauczycielem gimnazjalnym w Dessau, a wkrótce potem kierownikiem biblioteki książęcej. Od tego czasu jego dom stał się miejscem spotkań ludzi nauki, poetów i muzyków. Gdy zmarł, mając zaledwie 33 lata, syn przeszedł pod opiekę przyjaciela rodziny, profesora Carla Gustava Carusa⁶, u którego zamieszkał i z którego synem Victorem wspólnie pobierał nauki. Także i ta rodzina pozostawała w ścisłych relacjach z ówczesnymi elitami środowiska artystycznego Niemiec. W domu Carusa goszczono najślynniejszych z ówczesnych poetów i muzyków⁷, między innymi Berlioza, Paganiniego, Mendelssohna, Liszta i Wagnera (choć Müller nigdy nie zdobył się na sympatię wobec muzyki komponowanej przez tego ostatniego⁸). Max pod wpływem artystycznej atmosfery, która otaczała go od wczesnego dzieciństwa, nieomal zdecydował się na wybór kariery muzycznej. Zrezygnował jednak z tych planów pod presją Mendelssohna⁹.

Po ukończeniu wstępnej nauki w lipskiej Nicolai-Schule Max Friedrich zdecydował się podjąć studia filologiczne również w Lipsku (pobierał naukę w zakresie filologii klasycznej, filozofii oraz języków orientalnych). Na lipskim uniwersytecie w roku 1841 otwarto kate-

ches Gelehrtenleben im 19. Jahrhundert, übersetzt von G. Lechner, Heidelberg 2008, s. 387–388.

⁵ Najbardziej znane są cykle pieśni *Die schöne Müllerin* oraz *Winterreise*, do których muzykę skomponował Franciszek Szubert.

⁶ Carl Gustav Carus (1789–1869) – niemiecki lekarz, fizjolog i malarz (wykształcony pod kierunkiem Caspara Davida Friedricha). Jedna z ważniejszych postaci niemieckiego romantyzmu.

⁷ Por. Carl Gustav Carus, *Lebenserinnerungen und Denkwürdigkeiten*, hrsg. von Elmar Jansen, Weimar 1966, Bd. 2, s. 107.

⁸ N. C. Chaudhuri, *Friedrich Max Müller*, s. 90. Por. także uszczypliwe uwagi na temat muzyki Wagnera w wykładzie dotyczącym definicji religii, nin. wyd., s. 349.

⁹ A. A. Macdonell, 16. *Friedrich Max Müller: Born 6th December 1823, Died 28th October 1900*, „Man”, vol. 1(1901), s. 18.

drę indologiczną, dlatego Max już wówczas mógł rozpocząć naukę sanskrytu u jednego z najważniejszych twórców niemieckiej orientalistyki – Hermanna Brockhauasa¹⁰. W owym czasie zainteresowanie badaniami nad kulturą odległych Indii bez wątpienia opierało się głównie na romantycznym, bezkrytycznym podziwie wobec egzotyki Wschodu. Zapewne w tym duchu już w roku 1791 słynny podróżnik, geograf i etnolog Georg Forster¹¹ wydał pierwsze niemieckie tłumaczenie jednego z pomników literatury indyjskiej, sztukę pt. *Śakuntala* autorstwa Kalidasy¹² (którą przełożył z angielskiej wersji opracowanej przez Williama Jonesa). Indie uważano wtedy za praojczyznę pierwotnej ludzkości, a w jej pełnej tajemnic, odmiennej mądrości dopatrywano się znamion wczesnego objawienia boskiego. Stało się jasne, że kluczem do kultury starożytnych Indii jest język archaicznych tekstów – sanskryt. Karl Wilhelm Friedrich von Schlegel (1772–1829) po odbyciu studiów nad sanskrytem w Paryżu, publikując już w roku 1808 pracę pt. *Über die Sprache und Weisheit der Indier. Ein Beitrag*

¹⁰ Hermann Brockhaus (1806–1877) – jeden z najslawniejszych niemieckich orientalistów. Autor m.in. dwujęzycznej edycji staroindyjskich opowieści Samodeva Bhatta, *Kathâsarit-sâgara* (Leipzig 1839–1866), współautor *Allgemeine Encyclopädie*.

¹¹ Johann Georg Adam Forster (1754–1794) – niemiecki etnolog, podróżnik, pisarz. Pracował na wielu uniwersytetach (m.in. jako profesor historii naturalnej w Szkole Głównej Litewskiej w Wilnie w latach 1784–1787). W 1772 r. brał udział w podróży Jamesa Cooka naokoło świata, której efektem była słynna publikacja *A voyage round the World, in His Britannic Majesty's Sloop „Resolution” commanded by Capt. James Cook, Turing the Years 1772, 3, 4 and 5* (wyd. pol. *Podróż naokoło świata*; wybrał i przeł. [z ang.] Michał Ronikier; wstępem poprzedził Stanisław Rakusa-Suszczewski, Warszawa 1977).

¹² Kalidasa – indyjski poeta, żyjący prawdopodobnie na przełomie IV i V wieku; jeden z głównych przedstawicieli liryki sanskryckiej, w której zajmuje pozycję porównywaną z pozycją Szekspira w literaturze angielskiej. *Śakuntala* (opowieść o tytułowej, wiernej córce pustelnika) jest pierwszym dziełem sanskryckim przełożonym na języki zachodnie. Najpierw ukazał się przekład na język angielski w roku 1789 (sporządzony przez Williama Jonesa), a następnie w roku 1791 na niemiecki (dokonany przez Georga Forstera), stając się inspiracją dla literatury i filozofii niemieckiej (Goethego, Schillera, Herdera). Polski przekład Stanisława Schayera ukazał się w roku 1941 w Budapeszcie (i ponownie w 1957, w Ossolineum).

zur Begründung der Altertumskunde, zapoczątkował porównawcze badania indoeuropejskie, zwracając uwagę na związki łączące sanskryt z greką, łaciną oraz językami germańskimi. Dziesięć lat później jego brat, August Wilhelm (1767–1845), został powołany na pierwszą uniwersytecką katedrę indologiczną, którą otwarto na uniwersytecie w Bonn. „Typowe oddziaływanie, które wywierały starożytne Indie na niemieckiego ducha – pisze biograf Müllera – można odnaleźć u prawdziwych romantyków, którzy pojawili się później: u obu Schległów, Novalisa, Tiecka, Jean-Paul Richtera, Rückerta i wielu innych. Jeśli chodzi o filozofów, dotyczyło to przede wszystkim Schopenhauera, następnie Hegla i Schellinga. Pierwsze kontakty z autentyczną literaturą Indii sprowadzały się w równym stopniu do entuzjastycznego co bezkrytycznego wyobrażenia na temat znaczenia kultury hinduskiej. Sanskryt postrzegano jako źródło wszelkich języków. Początki wszystkich języków, wszelkich form myślenia oraz każdej religii wywodzono z Indii. Friedrich Schlegel uważał nawet architektoniczne zabytki hinduistycznych Indii za budowle starsze od egipskich!”¹³.

Romantyczny zachwyt Indiami, sprzyjający także owocnym badaniom filologicznym, udzielił się również młodemu Friedrichowi Maxowi, który zaraz po podjęciu w Lipsku klasycznych studiów filologicznych szybko rozszerzył swoje zainteresowania o naukę języków i literatury orientalnej. Pewne pojęcie o rozległości zainteresowań Müllera z okresu studiów dają prowadzone przez niego i do końca życia przechowywane zapiski w tzw. *Collegienbuch* (notatki z zaliczanych wykładów). W zeszytach Müllera wpisy z pierwszego roku studiów potwierdzają naukę niemieckiej literatury, estetyki, antropologii, teorii harmonii, gramatyki hebrajskiej, psychologii, gramatyki niemieckiej, średniowiecznej literatury niemieckiej, filozofii Hegla, współczesnej historii, literatury sanskrytu, gramatyki sanskrytu, gramatyki arabskiej, historii literatury orientalnej. W ciągu trzech lat studiów w Lipsku zaliczył łącznie 53 kursy¹⁴.

¹³ N. C. Chaudhuri, *Friedrich Max Müller*, s. 133.

¹⁴ F. M. Müller, *Aus meinem Leben. Fragmente zu einer Selbstbiographie*, autori-

Müller od początku nie był szczególnie zainteresowany studiami klasycznymi, znacznie bardziej pociągała go orientalistyka, którą traktował jako swoistą duchową archeologię, zapewniającą dostęp do pierwotnych form ludzkiej kultury. Trwałym wyrazem tej romantycznej fascynacji w przypadku Maxa Müllera stała się jego pierwsza publikacja, wydany w roku 1844 zbiór indyjskich opowieści z XII wieku zatytułowany *Hitopadeśa*. Dlatego też po ukończeniu trzyletnich studiów w Lipsku (*nota bene* zakończonych rozprawą poświęconą trzeciej części *Etyki* Spinozy) przeniósł się w roku 1844 do Berlina z zamiarem pogłębienia zdobytego do tej pory filologicznego wykształcenia. Na uniwersytecie berlińskim zetknął się z dwiema wybitnymi osobowościami¹⁵. Po pierwsze, z czołowym przedstawicielem ówczesnego językoznawstwa porównawczego Franzem Boppem (1791–1867), znakomitym filologiem i indologiem, który jako pierwszy odkrył przed młodym badaczem bogactwo świata literatury orientalnej. Po drugie, miał okazję słuchać wykładów ostatniego żyjącego wielkiego filozofa niemieckiego idealizmu – Friedricha von Schellinga, który w owym czasie wykładał filozofię objawienia i filozofię mitologii¹⁶ (dla Schellinga Müller przełożył wówczas fragment *Upaniszad*¹⁷). Prócz tego uczestniczył także w wykładach dotyczących języka perskiego, które prowadził wówczas Friedrich Rückert¹⁸.

Należy jednak pamiętać, że w ówczesnym kształceniu uniwersyteckim przeważało konserwatywne nastawienie, którego efektem

sierste Übersetzung von H. Groschke, Gotha 1902, s. 102–103. Por. N. C. Chaudhuri, *Friedrich Max Müller*, s. 86.

¹⁵ N. C. Chaudhuri, *Friedrich Max Müller*, s. 48.

¹⁶ W języku polskim opublikowany został przekład tylko pierwszego cyklu wymienionych wykładów (*Filozofia objawienia: ujęcie pierwotne*, 2002; odnalezione i oprac. przez Waltera E. Ehrhardta; przeł. Krystyna Krzemieniowa, przekł. przejrzał i wstępem poprzedził Piotr Dehnel, przypisami opatrzyli Krystyna Krzemieniowa i Mikołaj Szymański).

¹⁷ N. C. Chaudhuri, *Friedrich Max Müller*, s. 51.

¹⁸ Friedrich Rückert (1788–1866) – niemiecki poeta, tłumacz, profesor języków orientalnych.

była dominacja studiów o charakterze historycznym. Najważniejsze autorytety tej epoki, Rudolf Hermann Lotze (1817–1881), Christian Hermann Weisse (1801–1866) w Lipsku czy Friedrich von Schelling albo Karl Ludwig Michelet (1801–1893) w Berlinie podzielały tezę, że Stary i Nowy Testament są księgami, których badanie należy prowadzić metodami nauk historycznych. Müller doskonale zdawał sobie sprawę z przyczyn leżących u podstaw zupełnie nowego, naukowego nastawienia do wykładni tekstu biblijnego. Przemiany te zainicjowane zostały jeszcze w XVIII wieku przez Samuela Reimarsa, który – w wydanych anonimowo przez Gotholda Ephraima Lessinga pismach – jako pierwszy wprowadził rozróżnienie na „Jezusa historii” i „Jezusa teologii”. Ten podział na całe stulecia wywarł wpływ na przebieg sporów teologicznych, filozoficznych i historycznych, pokazując zarówno możliwości, jak i ograniczenia metody badań historycznych. Podczas swego późniejszego pobytu w Paryżu Müller dyskutował tę kwestię z Ernestem Renanem, z którym zasadniczo zgadzał się, że ściśle historyczne badanie tekstu ewangelii w istocie oparte jest na wątpliwych podstawach¹⁹. Starożytna literatura religijna była dla niego ujętym w historycznym sztafażu przejawem zmagania się naturalnych sił przyrody. W taki sposób, w odróżnieniu od na przykład Heinricha Schliemanna, interpretował *Iliadę* Homera.

Do Paryża przeniósł się Max Müller w marcu 1845 r. Stolica Francji była wówczas swoistą Mekką indologów. Eugène Burnouf (1801–1852) na Sorbonie nauczał w owym czasie na temat sanskryckich rękopisów. To właśnie jego wykłady dotyczące hymnów Rygwedy wywarły ogromny wpływ na rozwój duchowy młodego badacza. Pod wpływem Burnoufa Müller podjął decyzję o przełożeniu całości Rygwedy wraz z obszernymi komentarzami Sajany²⁰. Oczy-

¹⁹ N. C. Chaudhuri, *Friedrich Max Müller*, s. 82.

²⁰ Jeden z najważniejszych komentatorów Wed, zmarły w 1387 r. Edycja sześciotomowego dzieła, którego podjął się wówczas Müller, zapoczątkowana już cztery lata później, trwała ponad 25 lat: Max Müller, *Rig-Veda Sanskrit-Ausgabe mit Kommentar des Sayana (aus dem 14. Jh. n. Chr.)*, 6 vols, London 1849–75 (wyd. drugie: 4 vols, London 1890 ff.).